* * *

— А поверніться, синки! Цур вам, які ж ви погані стали! — Так ві-тав школяр п'ятої групи народної школи Грицько Музиченко своїх наречених синів — Якова Кириченка та Андрія Грицюка, що після літніх канікул прийшли до школи.

Грицькові слова зразу звернули на себе увагу всіх школярів, що, не дивлячись на ранній ранок, немало снувало вже їх по шкі-льному подвір'ї.

— Бульба з синами зустрічається! — пішло по двору, і з усіх кутків зразу позбігалися хлопці й тісно оточили цікаву групу.

"Бульба", чорнявий хлопець років чотирнадцяти, стояв серед двору, заломивши гордовито на голові шапку і взявшись у боки руками. Насунувши картузи на очі і для більшої картинності за-провадивши по пальцю в рот, проти його стояли з понурими головами його сини — кремезний, суворкуватий Яків та тонкий Андрій.

— Не смійся, батьку, не смійся! — спідлоба позираючи на Грицька і не виймаючи з рота пальця, хриплим баском промовив Яків.

— А чого б і не посміятися!

— Пику натовчу, хоч ти мені й батько.

Далі і батько, й сини позасукували рукава, і починалася стара, всім добре відома історія. Публіка кругом сміялася, гомоніла й дожидала тільки моменту, щоб кинутися й собі в гурт і навалити "малу кучу, невеличку".

Тим часом школярі до двору все прибували та прибували. Но-ваки в довгих батьківських піджаках, що досягали їм мало не до п'ят, у здоровенних чоботях, з примазаними оливою коструба-тими чубами, з цілими оклунками паляниць, груш, яблук у руках боязко вступали до двору і тихенько ставали по кутках.

Поважні второгрупники з оберемками книжок у торбах гордо-вито походжали перед ними. В тих торбах, опріч шкільних кни-жок, були напхані календарі, часословці, житія і які тільки знай-шлися дома інші книжки: бо треба ж їм усім показати, що вони не які-небудь перваки, а надто вже народ вчений.

Старші школярі увіходили до школи вільно, як до своєї хати, зразу знаходили своїх товаришів, починали гульню.

На хвіртці з'явилася нова постать, і цілий гурт хлопців з вигу-ками полетів їй назустріч. То був низенький, опецькуватий хло-пець з круглим, як паляниця, засмаженим і полупленим на сонці лицем; на йому довге бобрикове пальто й новенький козирок; з-під козирка, як солома, стобурчився нестрижений чуб.

— Василько! Піхтір! — радісно загомоніли хлопці, збиваючись круг його. Всі розпитували, сміялися, ляскали долонею його по спині, здіймали й розглядали новий картуз, смикали за пальто. Той стояв, безпомічно спустивши руки, не знав, кому з їх одпові-дати, й осміхався.

— Хлопці! — почувся дзвінкий голос школяра, що сидів на парка-ні й дивився на дорогу. — Наталка шумить! їй-богу!.. — Хлопці ки-дають Піхтіра й як галич летять до паркану.

По дорозі В школу підходила в червоному платтячку підліток-дівчинка. Вона, ще здаля зачервонівшись, усміхалася.

— Наталочко, здоровенькі були! — лагідно вітався до неї щуплу-ватий бідовий хлопчик, зчепившись на паркан. — Я ж думав, що то сонечко сходить, коли ж то наша Наталочка йде у новій сукні.

У двір увійшла п'ятигрупниця Наталка, тихенька дівчинка з великим гострим носом. Коло неї теж збігаються хлопці, обгля-дають, розпитують. До школи підходили хлопці — засмалені, сму-гляві, з полупленим видом, з чорними, потрісканими од літньої праці руками, і кожного з їх вітали школярі гучними викриками.

Прийшов Макар, митець на всякі вигадки, цікавий оповідач і великий насмішник; прийшли з сусіднього села славні "стрільці" й курії, брати Гаркавенки. Влетів у двір відомий усім забіяка Си-венко; він ще коло хвіртки зняв і кинув під паркан свитку, по-плював у руки й полетів у той бік, де борюкалися між собою скілько душ школярів.

Кожний з хлопців приносив з собою до школи що-нєбудь нове, і загальний крик та гам усе зростав, робився повнішим, густішим.

Школа з своїм маленьким садком та подвір'ям, що була така сонна та смутна влітку, знов прокинулася, одмолоділа. Гомін до-сягнув уже того стану, з якого вчитель зразу побачив, що вся школа в зборі.

Задзеленчав дзвоник довго, дзвінко, весело. Так само радісно, як висипають з класу гратися, побігли школярі з усіх кутків дво-ру до дверей і, товплячись в узенькому коридорі, сховалися в школі; сховався за ними й веселий гомін. На подвір'ї знов стало порожньо і сонно.

В другому класі дожидали вчителя з нетерплячкою, особливо ті, що цього року перейшли в цей клас.

Другий клас у двохкласовій народній школі різко одзначається од дрібнішого школярства. Тут хлопці проходять нові шкільні науки, читають більш серйозні книжки, знайомляться з російсь-кими

класиками, привчаються до літературної мови. Цілий лек-сикон нових виразів, термінів з тих наук, які вони проходять, ставить їх в очах дрібноти поважними і вченими. Поводяться між собою вони чемніше, з своїми непорозуміннями рідко зверта-ються до вчителя.

Нерідко у цьому класі виділявся гурток чим-небудь видатні-ших хлопців і засновував щось подібне до таємної організації з своїми маленькими шкільними таємницями. Тут затівалася най-краща гульня, писалися сатиричні вірші на шкільні пригоди, тут же робилися й найтрудніші задачі. Ватажки такого гуртка іноді прибирали собі назви найулюбленіших школярами героїв з про-читаних романів і повістей. На чолі такого гуртка стояв тепер Грицько; оповістивши себе перед школярами Тарасом Бульбою, а улюблених своїх товаришів — Якова та Андрія — за своїх синів, він намагався й у всьому товаристві завести козацькі порядки та звичаї, відповідно до Гоголевої повісті, що в свій час зробила на його надзвичайно сильне враження. В другому класі вчилося те-пер скілько душ підлітків-дівчат, вони внесли з собою в школу нову течію, зацвітивши шкільське життя свіжими барвами. Взагалі життя цього класу було цікавіше, ніж в інших школярів, і недаром хлопці з нижчих класів часто дожидають, мов свята, то-го часу, коли переведуть їх у другий клас.

Радо і привітно зустріли школярі свого вчителя. Вчитель теж привітний, веселий; жартує з ними, сміється.

— Романе, чи не в ченці це ти збираєшся, що викохав такого чу-ба? — звертається він до одного.

Роман підводиться, пригладжує рукою чуба.

— Діжду неділі — при самій голові острижусь, — весело одповідає.

— Не вадило б і Василеві зняти свою скирту, — переводить учи-тель очі на Піхтіра. — Ну як, Василю, будемо жити в цьому році? Чи битись, чи миритись будемо? Ох, Василю, Василю... — легенько зі-тхає вчитель.

Василь покірно схиляє голову, смутно осміхається: він — второ-годник.

— А ось і Любов Михайлівна прийшли, — розглядає далі школярів учитель. Люба, найгірша в класі школярка, засміяна та забита в часи навчання, тепер, після літніх канікул, виглядає свіжіше, смі-ливіше; вона злегенька червоніє й вільно сміється.

— І я є! — обзивається, підвівшись з місця, веселий та жвавий Си-венко: йому бажається, щоб і до його промовив учитель слово.

— Бачу, бачу, — осміхається вчитель, — що ж, нікому ще не розтя-пав голови?

Вдоволений Сивенко зажмурює очі, сміється і з розмаху сідає на місце.

Розмова між учителем та школярами тиха, лагідна; відносини щирі, і трудно згодитися, що колись, у середині року, не раз буде вчитель, почервонівши до ушей, тупати ногами, кричати, аж охрипне, викрикувати грубі слова. Начулися школярі, коли вда-рив дзвоник, — хотілося ще сидіти.

На другу лекцію разом з учителем увійшла в клас, зразу звер-нувши на себе загальну увагу, дівчинка панночка, в блакитному платтячку, з темною, густою, підрізаною косою, перепитою чер-воною як жар стрічкою. Всі школярі скинули на неї зацікавлені очі. Дівчинка темними жвавими очима оглянула клас і стала ближче до вчителя. "Не боюся!" — немов казав її сміливий вигляд.

— Оце вам нова учениця — глядіть, не обіжайте! — звернувся учитель до школярів. Потім показав дівчині місце в п'ятій групі на першій лавці. Дівчина сіла рядом з другими ученицями; цілу ле-кцію просиділа, не зворухнувшись з місця.

Макар легенько ліктем штовхнув свого сусіда Якова і, кинувши бровами на нову школярку, тихо промовив:

— Яка синиця... що воно таке?

Яків мовчки здвигнув плечем: не знаю, мовляв.

Усю лекцію раз у раз кидали хлопці зацікавлені погляди на но-ву товаришку і нетерпляче дожидали переміни. Тільки вспів учитель по дзвінку вийти за двері, її одразу обступили. Дівчина немов готувалася до цього; сама вийшла на середину класу, вирі-внялася і збиралася одповідати на всякі запитання. Хлопці не за-барились довідатися, хто така вона, хто її батько, де живе, де була перше. Виявилося, що звуть її Галею, що батько її жив перше в городі, а тепер перейшов сюди за начальника станції. Одні з хло-пців розпитували, другі критично оглядали її сукенку, маленькі з шнурочками черевики, а деякі під лавою робили вже ревізію її книжкам та паперам. Дівчина виявилась сміливою, поволі одпо-відала, сама дещо розпитувала й спокійно жувала яблуко. Зага-льна прихильність була вже на її стороні. Тільки один Макар ске-птично ставився до нової школярки. Він у розмову не втручався, сидів мовчки, їв сало з хлібом, раз за разом поглядав на неї при-щуреними, насмішкуватими очима.

— Оце так бедеда! — кинув він у хвилину мовчання. Всі засмія-лись.

"Бедеда" мовчки повернулася до Макара, очі її блиснули жарт-ливим огником, і несподівано для всіх з її руки полетів качан з яблука прямісінько в лоб Макарові.

Кругом голосно зареготалися.

— А що, Макаре, впіймав? — почулися голоси.

— Це бідова! Це тобі не Люба!

Макар опустив руки, кліпав очима й почував себе перед хлоп-цями погано.

Після останньої лекції, коли школярі з звичайним гомоном ви-сипали з школи й розпустилися по шляху, од гурту одділився Грицько з своїми "синами", та ще декілька старших хлопців, і, перелізши через тинок, пішли ставищем; посередині ставища простяглися довгою стрічкою густі лози. Хлопці прямували в кущі й про щось тихо радилися.

— Замітили, хлопці, — промовив один з гурту, — Андрій уже наки-нув оком на нову школярку?

— А вона, справді, ловкенька: говорить, як у дзвоник кує! — смію-чись, одмовляє Андрій.

Грицько спинився й суворо посварився на його пальцем:

— Ой гляди, Андрію: не доведуть тебе до добра баби! Андрій мо-вчки посміхається: роля зрадливого сина Бульби йому дуже по-добається...

Підійшовши до найгустішого куща лози, хлопці стали й озир-нулися кругом.

— Гай-гай! Та як же за літо поросла наша хата — і впізнати труд-но! — промовив Грицько, оглядаючи в будяках та в кропиві місце між лозою.

— Підожди, — дасть бог, утопчемо! — спокійно вставляє Яків, сміливо пробираючись поміж буйними бур'янами та густим гіллям лози. За ним один по одному всі сховалися в кущах. Через який час там блиснув огник, і крізь віти лози пішов синенький димок. То з одного, то з другого боку куща частенько висовувалась чия-небудь голова, боязко оглядала кругом місце й ховалася знову.

Лози димилися, немов там хто-небудь підпалив купу гною.

З перших же днів школа увійшла в свою звичайну колію: в кла-сі, як губка воду, втягували школярі нові для їх знання, а поза школою шуміло у їх своє життя. Нова школярка скоро потонула в шкільній юрбі. Прізвище "синиці", яке зразу кинув був Макар, за нею не лишилося. Галя мала густу темну косу, чорні, як дві тер-нини, очі з довгими стрільчатими віями; мала смуглявий ніжний колір лиця, особливу гортанну мову, і її, не звертаючи ніякої ува-ги на такі принади, прозвали в класі циганкою. Це прізвище ско-ро стало заміняти їй власне ім'я у всій школі, і сама Галя за його нітрошки не ображалася. Щось третього дня Піхтір, затесавшись між дівчата, зігнувшись, сидів проти Галі, простягав до неї руку й улесливо благав: "Циганочка-махлярочко, поворожи мені!" І Га-ля не сперечалася, брала Піхтіреву руку й ворожила йому нулі, єдиниці, карцер та інші шкільні біди.

Хоч дівчата мали в класі свій куток, свої особливі таємниці, проте Галя, при своїй жвавій, громадській вдачі, любіше приста-вала до хлоп'ячого гурту. Часто між хлопцями, коли вони, збив-шись у тісний гурток, роздивлялися яку-небудь книжку або об-мірковували якусь шкільну справу, в самій гущині хлоп'ячих го-лів можна було бачити й смугляве ніжне личко з зацікавленими терновими очима. Навіть тоді, коли хлопці підіймали бучу, Галя виявляла охоту взяти найбільшу участь у ній, і тільки звірив-шись, що це для неї не дуже зручно, одходила, легенько зітхнув-ши, осторонь.

Одного дня якось дівчата зайняли собі куточок шкільного по-двір'я й там затіяли свою гулянку, коло їх терлося скілько душ школярів. Хлопці,

не приймаючи участі в дівчачій гульні, сиділи недалеко од їх і, критикуючи, назирали за ними.

Особливо видавався між хлопцями Павлушка Янович — чисте-нько зодягнене, випещене, ледаче й капосне хлоп'я.

Він кидав на дівчат груддям, хватався за подоли одежі, кривив їх, висунувши язика. Коли пробігала мимо його Галя, Павлушка, улучивши мент, скоро висунув назустріч їй ногу. Галя перечепи-лася й з розгону впала лицем на сухий горбочок. З носа пішла кров і залила лице. Збіглися школярі. Галя помалу встала, скри-вилась, навіть хотіла заплакати, далі вийняла хусточку й стала витирати кров. Павлушка стояв осторонь і дурнувато осміхався.

— Іди, дурна, пожалійся вчителеві! Йди! Хіба ж то іграшки? — ра-дили Галю школярі. Всі визнавали, що вона тепер має право до-нести на Павлушку. Галя, втершись, мовчки вихватила з рук най-ближчого школяра бузкову лозинку й кинулася зразу до Павлу-шки. Той, насунувши козирок, подався навтьоки. Та Галя бігала добре — настигла скоро і стала стьобати його по шиї, по спині, по ушах. Павлушка зразу тонко заскиглив. Між хлопцями піднявся дзвінкий регіт. Жалітися вчителеві Галя не пішла, і це дуже впо-добалося хлопцям. її обступили, хвалили, радили, що вчинити з носом, що почав уже пухнути. Вона прикладала до носа якийсь свіжий листок, весело кивала головою й казала:

— Нічого: вже не болить!

Навіть Макарові сподобався такий учинок Галі.

— Не журися! — казав він, трахкаючи Галю по плечі. — До весілля загоїться!

А Яків казав Грицькові, весело потираючи руки:

— Молодець баба! Мабуть, душа в неї козацька! Чи так, батьку?

Кращою ученицею в класі Галя не була, хоч і вчилася не зовсім погано, і їй часто доводилося вести неприємні розмови з учите-лем. Учитель перші дні поводився з нею трохи делікатніше, ніж з іншими, дедалі ж переставав виділяти її серед інших, і їй не раз лучалося й без обіду бути, і чути од учителя образливі слова. Пе-рше їй було це трохи прикро, потім вона до цього звикла, не зве-ртала особливої уваги й стала добросовісно нести призначену їй в школі долю часто караного отряхи-школяра.

Андрій, що мав за свій обов'язок закохуватись мало не в усіх учениць, скоро на фоні шкільного життя з'явилася значна по-стать Галі, зразу залишив своїх перших коханок і став моститися до неї. Він писав їй любовні листи, писав задачі, зітхав привселю-дно й патякав усякі любовні дурниці, поки таки хлопці звернули на це увагу й почали дражнити його Галею. Йому цього тільки було й треба.

Наступили ті осінні тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє, коли спадає з дерева останнє пожовкле листя і звисока над деревами та хатами блукає в блакитному сяєві, як намітка, біле бабине літо. Школярі дуже кохаються в таких днях. В літню ку-ряву та спеку вволю не нагуляєшся, не набігаєшся, — восени ж, коли свіже, трохи зимне повітря так приємно подихає на розго-рілі лиця, можна гратися, можна бігати, бурушкатися без кінця.

Городи та левади з своїм насоняшничинням, гнилими огірка-ми, качанами з капусти, такою чудовою зброєю до улюбленої школярської потіхи, війни; напівспустілі, вже обібрані й залише-ні хазяїнами сади, що в коліно засипані сухим листом, в якому так любо качатися та боротись, — всі такі місця в селі ясних осін-ніх днів, мов галиччю, сповняються шумливою дітворою й гудуть на все село дзвінкими, радісними їх перекликами.

Найкращим місцем для школярських зборищ була Мар'ївка, закинутий у гаю, поблизу озера, хутірець. У свято або у вільні бу-денні часи хлопці цілими зграями приходили сюди з села, влітку — купатися, брати гриби та ягоди, в інші часи — просто побігати та погратися.

Од самого обіду тут вже воювалися "козаки" з "ляхами"; за ва-тажка перших, звичайно, був Грицько, "ляхами" ж командував войовничий Сивенко. Після цілого ряду блискучих побід "коза-ків" над "ляхами" та "ляхів" над "козаками" і ті і другі любенько розмовляли між собою, розкинувшись одпочивати на високому зеленому березі озера.

Червоним великим колом заходило сонце. По обрію неба сіри-ми та ліловими баранцями побігли волохаті хмаринки; над озе-ром зашелестів очерет; з дерев стиха знімалися й задумливо па-дали на землю сухі листочки.

Андрій мовчки лежав на землі, заклавши під голову руки, і мрійно дивився на верхи струнких берізок, що помалу гойдалися над його головою. Йому тепер хотілося звернути загальну роз-мову на себе та на Галю, і він нарочито набрав задуманого, мов-чазного вигляду. Хлопці не забарилися догадатись.

— Що це Андрійко наш так дуже зажурився? — промовив один з хлопців.

— Не знаєш чого? Циганочкою, мабуть, замарився: він же не ба-чився, бідненький, сьогодні з нею, — пояснив Грицько.

Андрій не зворухнувся з місця і ще глибше замислився. З місця тихенько підіймається Піхтір, крадькома підходе до його ззаду й хватає його за носа.

— Ах ти ж моя циганочка-коханочка! — вимовляє він, мов до ма-ленького.

— Гей, бережися, Піхтіряко, бо будеш знати у мене циганку! — не міняючи пози, промовляє Андрій.

— Що Андрійко та циганка — хороша пара, — приспівує Піхтір над його головою.

— Піхтір! Не взивай її циганкою, бо будеш битий! — кричить уже Андрій, вдаючи з себе ображеного.

— Та де ж тут правду дівати, — обзиваються інші, — вона таки здорово на циганку скидається.

— Не кажіть так, бо я буду зо всіма з вами воюватись... Андрій раптом зіскакує й стає в войовничу позу. Хлопці цього тільки й чекали: збившись коло його, вони стали смикати його за одежу й дражнити на всякі лади. Андрій виломив лозину і став за ними ганятися. Хлопці не боронилися, тікали.

— Циганка! Відьма! Відюха, зарізала пітуха! — чулися з усіх кінців викрики.

Андрій міряв лозиною то одного, то другого. Піхтір, уже скоштувавши скілько разів по плечах, став оддалік і вигукував на ввесь гай, узявшись за ухо:

Та циганочка, та махлярочка, Вволи ж мою волю.

— Дак так! — киваючи з-за берези головою, докоряв Андрієві Грицько, — продати товариство, козацьку віру за бабу, та ще й за циганку!

— Та ще й за відьму! — підхватували інші. — Ти ж придивися до неї — в неї й очі відьомські!

— Андрій, подумай собі, схаменися!

Андрій кидався на всі сторони, роздавав гостинці й приказу-вав:

— Оце тобі відьма! Оце тобі циганка! Оце тобі відьомські очі! — Погнавшись за Грицьком, він замахнувся лозиною, щоб влучити по плечах, а різнув по уху. Грицько спинився, потім узявся рукою за ухо й мовчки одійшов убік.

— Що таке? Що вчинилося? — збіглися круг його хлопці. Грицько витирав на ухові кров. Андрій кинув лозину й чухав потилицю.

— Це вже чортзна-що! — промовив Грицько серйозно. — До його з жартами, а він з усеї сили січе по ухові.

— А навіщо ж ти кажеш — циганка! — не хотів все-таки здаватись Андрій.

— Ну і циганка, та ще й плащувата! — сердито промовив Грицько.

— Ну от і заробив! — у тон йому одмовляє Андрій. — Я розпалився й не бачив, по чому б'ю. На себе жалкуй — нащо дражнив?

— Та за кого ж ти стоїш? За бабу? — обурився Грицько. — Товари-ша проміняв на бабу... Ех ти, бабій!

— Ну, нехай і бабій.

— Коли так, од цього разу я з тобою не знакомий!

— Ну і добре.

Так виникла суперечка на принциповому грунті: посварилися.

Розбившись на гуртки, хлопці пішли з гаю різними дорогами. В гаю давно вже стемніло.

— Я не за те серджуся, що він мені ухо розсік, — казав дорогою Якову Грицько, — то байдуже, плював би я на теє, а мені жаль, що він товариша зміняв на бабу!

Непомітно для школярів потекли дні за днями, тижні за тиж-нями; одні школярські події змінялися на другі, переплітаючись в одне довге школярське свято. Смутні осінні дні минали, при-йшли морози, випав сніг, зайшла інша робота: на льоду зашуміли ковзани, надворі закипіли снігові войни. Непорозуміння, що ста-лось між Андрієм та Грицьком за Галю, не пройшло марно: вони довго були "не знакомі", хоч злості один до одного вони й не ма-ли. Вдавати з себе ворогів — це особлива школярська, часом дуже цікава, гра; "вороги" поводяться один з одним чемно, роблять одно одному дрібні послуги, намагаються непомітно вчинити "ворогові" що-небудь приємне.

Грицько знав, що найкращим дарунком для Андрія будуть ві-рші про Андрієве з Галею кохання. Одного дня він просидів над папером скілько годин, і вірші були готові. Вірші були в прихи-льному до Андрія тоні: списували вечірнєє за ворітьми стояння-чко їх з Галею й починались так:

Зайшло сонце за лісок, Надворі смеркає, Галя вийшла за поро-та, Його дожидає.

Далі у віршах розповідалося про те, як прийшов Андрій, як да-вав їй списані на папірець задачі, як вона дарувала його за це ка-блучкою.

Отакая у нас в школі Новина настала:

За задачі Андрієчка Галя покохала, —

закінчувалися вірші. Грицько намірявся однести їх Якову, бо добре знав, що той не забариться передати Андрієві. Сховавши вірші в кишеню, він одягся й пішов з дому.

Грицько, син залізничного сторожа, чоловіка незаможного і дуже сімейного, ще змалечку зазнав нужди та бідування. В школу привели його забитим, змарнілим хлопчиком, у якомусь лахміт-ті; між товариством став він скоро оджи вати, став виявляти зді-бності до вчення, осмілів, вилюднів, як кажуть. Не маючи рідної оселі, школу мав він ріднішою собі за сумну казенну будку, де жив його батько; в школі ж забувалися домашні злидні, сумні ро-змови про бідування та про горе, — з тим більшим пориванням оддавався він товариству й науці. В учителя був він одним з най-кращих школярів, між хлопцями — найкращим товаришем. Діти сільських багатирів мали для себе за честь бути в тісній будці в гостях у Грицька; вбогий куліш, яким шанувала іноді гостей сво-го сина сторожиха-мати, здавався їм смачнішим, ніж домашні ла-сощі.

Дорога до Якова лежала Грицькові коло станції. Сонце заходи-ло й червоним промінням красило гребні снігу. Грицько йшов поважно по колії дороги й почував себе гарно: задача, що так ту-рбувала ввесь клас, вийшла у його одразу, всі інші лекції на завт-ра були готові, в кишені лежали вірші, кращі за які, мабуть, у всьому класі ніхто не напише, — чого ж більше йому? І, збивши драну шапку на потилицю, він на всі боки кругом себе кидав гор-довиті погляди.

Он на станції по платформі йде назустріч Грицькові пані кра-мариха. Дарма що Грицькова мати часто ходе до неї витирати помости та мити білизну, — Грицько не стане скидати їй шапку. Вона часто нарікала матері на Грицька, казала, що він перевчив-ся на один бік, так що навіть не хоче їй вклонятися. З якої речі він буде гнутися переднею? Хіба не доволі того, що мати гне пе-ред нею спину? Ні, Грицько пройде мимо неї й не гляне — нехай казиться собі! А коли зачепить, нагримає, чому він шапки їй не скидає, Грицько знає, що їй сказати. "Я с вами не знаком!" — одрі-же він, та й край. Думає, що коли по-панському зодягнена, то і

всі повинні вклонятися їй — а чи знає ж вона хоч, що то за географія? Чи знає періодичні дроби, граматику?

"Зовсім дурна баба, — думає Грицько, — а ще й паниться".

Він зневажливо дивиться на неї й проходе мовчки. Зайшов у станцію і став тертися між людьми, що чекали поїзда. Глянув у прочинені двері зали першого класу, де вешталася "чиста" пуб-ліка.

"А я, мабуть, не насмію піти туди!" — майнула в його думка.

"А отже й не побоюся, зараз піду, — подумав він далі, — іншим можна, а мені хіба й ні?.. Чого ж то так?.."

Грицько насуплює брови, сміливо прочиняє двері й увіходить у залу; поправив на голові шапку, заклав за спину руки, задирку-вато кругом розглядається. Публіка з нудьги мовчки блукала по залі й не звертала на Грицька уваги. Тільки офіціант, що крутив-ся між столиками, з підозрінням скосив на його очі. Грицько сміливо глянув на його, немов хотів сказати:

"Ну от і стою між панами, і нікого не боюся! Думаєш, по шиї да-си? Дудки, брат — права не маєш!"

Офіціант ще кілька разів мимоходом гостро зирнув на його, потім прийняв байдужий, діловитий вигляд.

"Мало тут усякої наволочі буває!.." — здавалося, казали його прищурені очі.

"Тож-бо то і є!" — подумав Грицько і заспокоївся.

Потім трохи постояв, пом'якшав і, маючи на увазі офіціанта, подумав:

"Ну, бог з тобою — я вже і піду собі... ти думаєш, що мені так уже хотілося сюди зайти? Це я тільки так, щоб ти знав, що я тебе не боюся".

Вийшов з вокзалу й пішов по дорозі в село. Під ногами скрипів сніг, у темному небі висипали зорі, наїжджена дорога виблиску-вала синіми огнями. Збоку, за ріжком станціонного двору, дзве-ніли веселі дівчачі голоси. Грицько прислухався. "Здається, ци-ганка там", — подумав він. Постояв трохи й звернув за ріг.

З горки на санчатах спускалася Галя ще з якоюсь дівчиною, пе-вне, наймичкою.

Грицько підійшов і поздоровкався.

— Здрастуйте, Музиченко! — впізнала його Галя. — А ми спускає-мося... ходіть і ви до нас!

Грицько став, не наважуючись підійти ближче.

— А слухайте пак, чи вийшла у вас задача? — спитала Галя.

— Зразу вийшла. Пустяк — не задача! — збрехав Грицько: він доб-ре знав, що задача трудна.

— А я морочила-морочила голову — не виходить, так я й кинула. Думаю — хай тебе кат візьме, та оце вийшла, та й спускаюся... Ух! — голосно крикнула вона й зашуміла з санчатами з горки. — Ось хо-діть-но сюди — ловко, аж дух забиває!

Галя щебетала своїм гортанним голосом, і луна розходилася в морозному повітрі.

Грицька поривало й собі спуститися, проте він мнявся.

"Воно ніби не козацьке це діло — гуляти з бабами, ну та раз мо-жна", — подумав він.

— Ану, сідайте, я розжену санчата! — промовив він, підходячи до дівчат...

Через який час лице й уші у Грицька горіли, як у жару, і все кругом повилося в туман.

А ніч зайшла гарна, тиха, зоряна. І стало здаватися Грицькові, що все діється тепер немов у сні. Мов крізь сон, бачить він поруч з собою її, Галю. У шубці, мармурове свіже личко то нахиляється до його, то одхиляється, з-під чорних брів виграють веселі, чорні як жуки очі, тремтять довгі вії... Мов крізь сон, чути її сміх; ось вона бере його за руку, другою кудись показує, щось промовляє...

Він сміється й теж щось говорить їй. Летить стрілою у якусь безодню... Кругом блищить сніг; обдає морозним пилом, іскрами, миготять тернові очі, біліють зуби... Мармурове личко схиляєть-ся близько, голова туманіє, забиває дух... Санчата скриплять і пе-рекидаються.

Сплівшись в обійми, падають вони горілиць у сніг і накрива-ються санчатами. Писк, регіт — навіть не можуть з місця підвести-ся, а перед очима небо, всіяне зірками, прозора темрява, дерева в густому вогкому інею, немов у цвіту, і в голові Грицьковій десь далеко миготить думка: "Може, це сон?.."

Хтось покликав Галю до хати. Шкода було розходитися. Спус-тилися напослідок іще раз, потім Галя стала збиратися йти.

На прощання Галя боязно подала Грицькові руку. Грицько з принципу не давав "бабам" у класі руки, — тепер, немов соромля-чись чогось, стиснув помалу холодні Галині пальчики.

— Ви б коли-небудь зайшли до нас, ви ж недалеко тут живете? — лукаво закидає Галя. — Заходьте; у нас іноді буває Павлушка, Анд-рій...

Грицько пообіщав. Попрощавшись, Галя з подругою взялися за віжки од санчат і понеслись до двору, аж зашуміли. Грицько ос-тався сам і дивився їм услід.

"Чи не думаєш ти, дівчино, спутать козака? — думає він, осміха-ючись. — Тільки ні: я тобі не Андрій". На душі було у його гарно, немов грали музики, а в голові стояв туман.

"Ну що ж — і зайду!" — подумав він.

"Тільки не думайте, що я зміняю на неї товариство, — подумав він, звертаючись до Якова, Макара, Піхтіра й усього товариства, яке стало чогось пригадуватися йому із строгими докірливими лицями, — я тільки так зайду, посидіть трохи, побачити, як вона живе".

Пішов далі, хотів думати про Андрія, про вірші — здалося нудно. З голови ніяк не виходила Галя. В ушах причувалося то одно, то друге її слово; в очах блиснуть то білі зубки, то лоб, то руки. Ось перед ним у повітрі очі, а потім зразу полинули кудись далеко-далеко, аж до зорь, і дивляться звідтіль. "Та що це вона прив'язла до мене!" — осміхається собі Грицько. А із-за вітей ялини вигля-дало все йому назустріч мармурове личко й немов казало: а вга-дай, що я тобі хочу сказати, Грицю?

"Стій! Це я вже бачу, куди діло гнеться! — сперечається слабо Грицько з якоюсь силою. — Тільки ні..."

Гарячі хвилі одна за одною піднялися з грудей і залили Гриць-кові лице, голову, уші, Грицько спинився й потихеньку свиснув. Потім сів на колоду, що лежала під лісою, й закрився руками. Че-рез який час він підняв до зорь лице, засміявся й подумав: "Ну, значить, закохався!"

Мимоволі зринули в голові його товариство, безпечні вираш-ки, щирі розмови, коли не було чого ховати в душі од хлопців, — зринуло і сховалося.

"Прощайте, хлопці, — тепер уже я не ваш!" — подумав Грицько, і легенький смуток щипнув його за серце.

Знявся з місця, тихо і поважно блукав сонними улицями села. Перед ним носився образ Галі, тільки зовсім уже не тієї школяр-ки Галі, що бачив він кожного дня в класі: лице, постать, уся оде-жа од хустки, що вона завжди запиналася, і до черевиків, кожна складочка плаття, — все здавалося тепер у неї повитим якимись незнакомими йому чарами. Ходив Грицько й марив про те, як ко-лись признаються вони одно одному в коханні, марив на всякі лади, пригадуючи колись перечитані романи, вибираючи знайо-мі місця, вигадуючи фрази. Коли вони таки призналися, Грицько помітив, що він забрів кудись у мало знакоме місце села; подумав і звернув у інший бік.

"Ну, от призналися ми, що ж далі? — думає собі Грицько. — А далі, — придумає він, — ми пригорнулися і, мов на крилах, полетіли під небо; внизу видніється село, над нами зірки, а ми все линемо та й линемо..." Грицько почуває, що все найкраще, найцікавіше в їх-ньому коханні вичерпується. Рішив почати спершу з новими ва-ріаціями. Зійшов на став, набрів на ковзалку й почав ковзаться.

"А чи не прихватити нам з собою Піхтіра? — думав він, ковзаю-чись і уважно дивлячись собі під ноги. — Чого ж, він гарний хло-пець, мене, здається, дуже любить... Візьмемо!" — звертається він думками до Галі.

Грицько спинився і став уявляти собі, як високо по небозводі, під самими зірками, маленькою хмаринкою несеться їх троє: він посередині, з одного боку Галя, з другого — Піхтір. Малюнок ви-йшов ефектний, і Грицько осміхнувся. Кинув ковзатись, пішов льодом.

Пригадався Піхтір — такий, який він є: от-от щось скаже.

"Ні, мабуть, не візьму я з собою Піхтіра, — думав він, ідучи по льоду, — він, бісової пари Піхтір, має погану звичку — при дівчатах плескати язиком, що спаде на губу. Краще ми так зробимо..."

Недалеко коло його по льоду попливла якась тінь. Грицько на-сторожився, став придивлятися — здається, біжить собака.

— Тю! — на ввесь став гукнув Грицько; луна зразу, облетівши став, тупо вдарилась у берегові лози. Собака мовчки бігла своєю дорогою. Грицько присів, знайшов крижину й кинувся зразу на-вперейми собаці: пошпурив крижину і влучив. Собака тихо й ко-ротко виснула, звернула вбік і подалась швидше. Вдовольнивши себе, Грицько пішов своєю дорогою. Збив шапку на потилицю, заклав за свитку руки, дивиться в небо.

"Ну, так над чим пак я спинився, — думав він, — ага: Піхтіра не треба. Ну що ж його робити, може, того... — Грицько поправив на голові драну шапку й осміхнувся, — може, поцілуватися, бо коли люблятьcя, так треба цілуватись... ні, стидно". Чогось позіхнуло-ся.

"Полинули ми, та й полинули, та й полинули... — думає він і по-чуває, що під грудьми починає його щось ссати, — і от захотілося нам... їсти". Грицько ковтнув слину і помітив, що йому й справді давно вже хочеться

їсти. Мрії набрали зразу більш прозаїчного напрямку: куди їм зайти вечеряти. До Галі йому не хотілося, бо, правду кажучи, трохи було боязко, щоб пановиті батьки її не ви-рядили його, до себе ж у хату закликати Галю якось незручно бу-ло, бо вечеря чекала їх не смачна. Зітхнувши, спинився на тому, що треба розлетітися їм по домівках. Звернув на шлях до бать-ківської будки; очі помалу склеплялися, чоботи на ногах немов поважчали, по всьому тілу розпливалася втома. Туман виходив з голови. В небі миготіли зорі, мов потухали...

Ніхто у всій школі не мав стільки прізвищ, як присадкуватий, кругловидий Василь Грицук: гупало, крутьоло, товкач, паровик — сипалось на його звідусіль, немов з мішка, і кожне з цих прізвищ було для його більш-менш характерним. Найчастіше взивали йо-го Піхтірем, і ця назва незабаром у всій школі замінила йому його батьківську фамилію. Ледаркуватий, добродушний, з мрійною лагідною вдачею, Піхтір не любив задиратись з хлопцями, проте йому більш, ніж кому іншому, доводилось лежати на самому спо-ді "малої кучі, невеликої" й одвідувати курника на шкільному горищі, який уважався за місце найвищої кари для школярів.

Учитись було Піхтіреві за велику муку: нулі, єдиниці, курник, насмішки, батьків батіг — усе це йому осточортіло до нудоти, і ко-ли б не товариство, він давно кинув би школу. Товариство любив він щиро, в одному в йому кохавсь, йому одному оддав свої най-кращі почуття, свої думки й мрії.

Товариші часом були не од того, щоб пожартувати з його, про-те мали за вірного товариша, допомагали йому в ученні, прине-волювали навіть братись за книжку.

Піхтір має здавати лекцію по історії, і товариство присудило йому не йти сьогодні після обіду на лід, а сісти за роботу. І Піхтір скорився, хоч уся душа його рвалася з сумної хати на те шумливе снігове свято школярське.

Тепер лежить він у своїй кватирі, що з Яковом наймають у тіт-ки Титарчихи; ноги закинув ліжкові на бильця. Розгорнута кни-жка зсунулась у його з грудей, а сам він поки що справляється з іншою роботою. На "лисиці" під стелею Титарчиха поклала пу-чок сухих васильків, і Піхтіреві забажалося, що б там не було, збити їх звідти, не встаючи з ліжка. Раз по раз гнепить він по "лисиці", аж стіна ходором ходить і тіпаються сухі квітки, як у птаха крила. Тихо в хаті. Вікна муруються снігом, вечоріє. Із тем-ряви налинули до Піхтіра тихі мрії про товариство та про вільне життя. Тепер він думає про Грицька, до якого так близько схиля-ється його душа. Розм'якло, розніжилось Піхтіреве серце; вже не знає він, що б краще й зробити вірному товаришеві. І заводив він у думках свого товариша в темні лісові нетрі, напускав на його розбійників, які замахнулися вже на його ножами; тоді сам вибі-гав із-за кущів з рушницею, розгонив розбіяк, а Грицька виводив з гаїв додому. То відразу залітали вони вдвох з Грицьком на да-лекі-далекі острови в окіянах і починали там жити, як жив ко-лись Робінзон з П'ятницею.

А в хаті темніше, все темніше. Світла не хочеться йому запалю-вати. Візерунки на вікнах здаються Піхтіреві за високі гори, за хмари, за соснові бори; голчасте проміння од зірок золотить їх верби, і ліниві Піхтіреві мрії живішають. Піхтір дозволяє собі на який час, щоб Грицько вмер. Насипали йому могилу, посумували трохи товариші та й забули. Не забув тільки його Піхтір. Кругла пика його спала, сам він зблід, схуд. Дивується вчитель, дивують-ся товариші, що це подіялось з Піхтірем, де поділися його смішки та жарти. А деякі з хлопців тихо говорять між собою: "Як він лю-бив покійного Грицька, як любив, — дивіться, як він одмінився, засумував".

У Піхтіра починає шпигати в носі, а на очі спливають сльози, і починає він грюкати в "лисицю" так люто, що бряжчать шибки й посуд на миснику.

Під дверима регіт, галас, і в хату разом з Холодом суне ватага хлопців. Хукають в руки, роздягаються.

— Хлопці, гляньте, як Піхтір історію вчить! — почув Піхтір над со-бою насмішкуватий голос оплаканого ним Грицька. Піхтір удає, що спить.

— Вставай, окаянне Піхтірище! — гупнув його межи плечі Макар.

Піхтір кинувся й став протирати очі.

— Ху, чорти! Так гарно задрімав був, а вони розбудили, — брехав він, потягаючись.

— То оце так ти учиш історію? — обурився на його Макар. — Бач як начитався, аж очі обараніли!.. Я ж тобі, припутенське опудало... Хлопці! — скомандував він. — Загнемо йому "карпа"! — Обліпили, галасуючи, хлопці Піхтіра на ліжкові, загнули йому ноги за шию, почали ляскати долонею.

Піхтір вже не боронився, тільки стогнав...

Хтось запалив світло. Душ з п'ять хлопців мостилося коло сто-лу з книжками. Ліниво, як віл, посунув до книжки й Піхтір. Лампу поставили серед столу, розклали книжки, зшитки, і через який час у хаті стало тихо. Шаруділи тільки олівці та пера, та лупотіли папери...

Змалювавши кілька листків паперу, Піхтір тихенько зайшов до Макара.

— Здається, що в цій задачі одвіт невірно, — стиха промовив він, винувато посміхнувшись. Макар глянув на його з докором, зі-тхнув.

— Ну, сідай... — їх голови схилилися над столом, і Макар став по-шепки проказувати Піхтіреві, задачу.

Піхтір дивився на його великими довірливими очима, слухав, поки розумів; потім, збившись, став думати про інше, перевівши лініві очі кудись у куток. Макар помітив.

— Та слухай же, марюка! — з одчаєм штовхнув він його в живіт. Той застогнав, кинувся, трохи підбадьорився. Лагідне Макарове буркотання над ухом наганяло на Піхтіра непереможний сон. Ко-ли одразу ліниве його обличчя ожило, уші насторожились, очі, що дивились у куток між рогачі, заграли веселим блиском.

— Миша! — радісно крикнув він, ткнувши пальцем у куток.

Усі кинулись. Через хату справді бігало шпарке мишеня, по-блискуючи цікавими очима. Хлопці здебільшого почали нудитись і через те всі, як по команді, кинулись ловити мишу. Хтось надибав нору й закрив ногою. Незабаром миша була вже в руках у жвавого Сивенка. Не довго думаючи, він ткнув її комусь за сорочку... Через який час у хаті було повно галасу. Хлопці гасали по припічках і збили таке бурло, що не видно було світа. Миша переходила з рук у руки, з пазухи в пазуху, реготові не було впину. Хтось головою стукнувсь об мисник, і якась макітерка хряснула об долівку. На дверях з'явилась, склавши на грудях руки, Титарчиха. Кругом заніміло.

— І хай бог милує й не допускає, — стиха побожно промовила во-на, оглядаючи куряву. — Чи ви показились, чи ви покрутились, макоцвітні шибеники! — Далі її рука надзвичайно проворно вхо-пила віник.

Хлопці кинулися врозтіч.

— Це ти всьому привод даєш, це ти тут свекор над усіма! — поча-ла вона віником кропити Макара. Той, заправляючи сорочку, що геть висунулася з штанів, став було виправдуватись, потім відра-зу замовк і зашумів на піч. Усі інші, як овечки, один по одному майнули за ним. Навівши порядок і позбиравши черепки в пеле-ну, довго вичитувала

Титарчиха хлопцям, стоячи коло дверей. Хлопці сиділи на печі й тільки сопли. Далі Титарчиха забожилась, що завтра пожаліється вчителеві, коли зараз не вгамуються, й пішла. Хлопці взяли лампу на піч і, докоряючи стиха один одно-му, роздягались, мостились спати. Та було рано ще, і спати не хо-тілось.

— Якби ще хоч маленьку лірку завести! — став благати хлопців Піхтір. — Ми будемо тихо-тихо, що тітка не почує.

— Хто й всидить тихо, як не Піхтір! — казали другі, проте всім ще хотілось подуріти, хоч стиха. Умовились затуляти рот, кому при-паде сміятись, і почали лагодити ліру. Розпустивши сорочки, по-сідали всі на черені в кружок, як старці на ярмарку. Макар усере-дині. Підібрали тони, і ліра стиха загула. Макар угнивим голосом почав тягнути мелодію:

Як був собі Лазор, Та я його знав, Була в його сіра свита, А я й тую зняв...

Ще тільки Макар пустив під лоб очі, готуючись співати, як Піх-тір почув, що в його починає щось кихкати усередині, проте він кусав губу і здержувався. Макар прицмокував, дзижчав і дуже влучно передавав ліру. Найбільш інтересні для Піхтіра були ім-провізовані розмови поміж співами.

— Ярешко, — починав хто-небудь, вдаючи відомого всьому селу старця, — коли вже ти оженишся?

— Піду в Іваницю на ярмарок та й оженюсь, — передражнює Ма-кар заїкуватого рябого Яреська.

— А кого посватаєш? — питає перший. Усі перекидають погляди на Макара.

— Та оддає старий Сарапійон свою Мавру. Ото, братця, дівчина: ноги як стовпці, сама як груба, а сліпа тільки на одно око.

Лиця кругом напружуються, червоніють. Починають затуля-тись.

— А придане буде, Яреську?

— А придане таке: новий ремінець до ліри, дві полотняні торби, ще й костур з залізним наконечником.

Піхтір хапає себе за носа; щоки його надуваються, як пузирі, червоніють, а з рота, немов з розірваного оддутого пузиря, почи-нає шипіть і пирскать з-під пальців. Далі пальці з носа спорсають, Піхтір хапається за живіт і заходиться од реготу. Його вкривають буханами, та вже пізно. Ніколи не хотілося Піхтіреві так сміятись. Його хапають, давлять за шию, рядном затуляють йому рота. Са-дять у боки, в спину, — він кавкає, пирскає, проте вдержати рего-ту, що пре з його, як вода через пліт, не може. Макар ухопив з ко-мина дощечку, що Титарчиха коле на тріски, і ляснув зо всього маху Піхтіра іззаду. Той відразу змовк, вирвався з чужих рук і, вхопившись за дошкулене місце, сердито глянув на Макара. Хотів лаятись, та, зустрівшись очима з Макаром, несподівано пирскнув і знову зайшовсь. Усі, що до цього часу здержувались, зразу роз-лізлись по кутках і закихкотіли...

Одному Макарові було не до сміху. Він лаявся, докоряв усім, нахвалявся, що зроду-віку не стане більш що-небудь розказува-ти.

Коли регіт трохи стих, постановили ліру припинити, бо щоб справді не перепало чого од Титарчихи. Один із "стрільців" обі-щав розказати страшну казку. Прикрутили низенько лампу, по-збивались до гурту. "Стрілець" закинув ноги на комин і починає розказувати.

Щось затарабанило в вікно. Всі кинулись; деякі полякались, Пі-хтір нащось погасив лампу. Затарабанило знову дужче, нетерп-ляче. Більш

сміливі злазили з печі й тягли за собою інших. Щіль-но тулячись один до одного, цілим гуртом стали вони коло вікна.

— Хто там такий? — строго питає передній. Знову застукало.

— Хто такий? — усі разом гукнули хлопці.

— Та відчиняйте мерщій, баби! — почули вони знадвору знако-мий голос.

— Це ж Яків, — радо крикнув хтось, і всі засміялись. Засвітили ла-мпу, одіперли двері.

Увійшов Яків. У довгому кобеняку, запорошений снігом, з па-лицею в руці, він зразу здавався дорослим чоловіком. Кепкуючи з хлопців, він отрушував сніг і роздягався.

— А що я сьогодні, братця, бачив! — трохи згодом почав він роз-казувати. — Іду я з дому, зайшов до Грицька. Не застав я Грицька дома та й іду сюди. Аж ось коло Галиної хвіртки щось двоє хань-ки мне, рукавами затуляється. Підходжу до них — коли, хто б ви думали? — Павлушка й Андрій.

"Чого ви тут?" — питаю. "В нас, — кажуть, — отвєти в задачнику вирвані, так оце хочемо побачити Галю та попросити". Постидив я їх, покивав головою та й пішов. Отаке стало на світі діятись, — зітхнув він, — бере баба над козаком гору. А моду яку вже заво-дять, — почав він знову, — чоломкаються за ручку з дівчатами, та ще не як-небудь — на "ви".

— Та воно, як казати правду, то неловко й так, як ото роблять наші "стрільці", — обізвався Макар. — Дівчата щебечуть до їх при-вітно та любо, а вони, лобурня, як одвезуть що-небудь, то за них зчервонієш.

— Ні, нема правди на світі, — казав, розбуваючись, своєї Яків. — Аж нема, батьку? — спитав він Грицька.

Грицько почухав голову й перемовчав. Розбувшись, Яків виліз на піч, мовчки вийняв з кишені скручену в дудку маленьку кни-жечку й кинув Грицькові.

— Читай, батьку! — промовив він і став гріти спину коло комину.

Хлопці кинулись до книжки.

— Це, братця, така книжка, що не було її другої й не буде! — категорично одрубав Яків. — Наша, козацька книжка!

— Та вона, либонь, і написана по-нашому, по-козацькому! — промовив хтось, прочитавши через плече кілька рядків.

— Це "Катерина"!.. Ой ловка ж, ловка! — зашуміли деякі.

— Цить! — скомандував Макар. — Хто знає — наперед не кажи!

З комина зняли лампу й поставили посеред черені. Спершись на лікті, Грицько почав читати. Кругом його збилися в білих со-рочках хлопці. По стінах, на стелі й на комині розкидались патла-ті тіні. Все замовкло, тільки струмочком буркотав рівний Гриць-ків голос, та знизу під піччю розспівався цвіркун.

Щодалі читав Грицько, ставало все тихіше й тихіше. Тільки чи-єсь дихання розгоралося й палило зблизьку, як полум'ям, Гриць-кові щоку та з другого боку стукало у когось під полотняною со-рочкою серце. Щось почало чмихати і сопти.

Візьми, боже, мою душу,

А ти, вода, — тіло...

Шубовсть в воду... попід льодом.

Геть загуркотіло, —

дочитував Грицько поему. Піхтір швидко одвернувся в куток, уткнувся в якесь ганчір'я головою й заревів на всю піч. У всіх очі потьмарились, у деяких бриніли сльози. Читання припинилось. Кинулись до Піхтіра, сміялися стиха.

— Чого ревеш, дурний Піхтіряко, — казали йому, зводячи його голову, — бач, який він у нас тонкослізний!

— Не лізьте до мене, одчепіться од мене! — схлипуючи, казав Піх-тір і ховав у рядно своє червоне, заплакане, в пилу і в патьоках лице...

В селі давно вже всі спали. Крикнув десь півень. По всіх хатах було темно, тільки в Титарчихи довго блимав ще маленький ог-ник на печі.

Перший раз засиділись хлопці до півнів.

Прокидаючись, ще в постелі, кожного ранку Грицько завжди перш за все почував, що в його житті є щось світле та радісне. Коли він увіходив у клас і не бачив її між школярами, йому зразу починало здаватися, що немов хтось невідомий прикручує світ-ло, і кругом ставало нудно, сіро, навіть темніше, ніж було перше. Тільки ж Галя з'являлася на дверях — таємничий ліхтар піднімав-ся знову, і робилося в класі ясно й радісно. Признаватися Галі Грицько не поспішався і не намагався напевне довідатися, хто їй більш до вподоби, — чи він, чи, може, Андрій. Зустрічатися з нею зблизька став він рідше. Коли зіходилися вони й починали роз-мовляти, — звичайно, більш за школярські справи — вона тоді зда-валася Грицькові давньою Галею, бідовою школяркою — і більш нічим; коли ж він не бачив її або дивився

тільки здаля — образ її повивався якимись чарами; голос, лице, постать робилися не-звичайно ніжними, недосяжними. Одначе завжди від усіх таїтися з своїми думками було нелегко: бажалося довіритися з ними пе-ред яким-небудь щирим товаришем, поділитися з ним своєю ра-дістю. Коли ж з ким?

Не з Макаром, що не зрозуміє його й підійме на глум, і не з Яко-вом, суворим філософом і стоїком, що зразу визнає це за зраду товариству й осудить його.

Вибір його скоро спинився на Піхтіреві: він завжди у всьому йме йому віри; хай не зрозуміє, хай здивується, — зате прийме близько до серця його справу.

І він постановив усе розказати Піхтіреві.

Одного дня, коли надворі почала вже показуватися з-під торі-шнього листу та сухого бадилля зелена травиця, Грицько з Піхті-рем, як тільки розвиднілось, були в класі. Крім їх, там ще не було нікого. Поговоривши про всякі шкільні справи, хлопці на який час замовкли. Грицько присунувся ближче до Піхтіра, глянув йо-му в вічі й тихо сказав:

— Слухай, Піхтір, я маю щось тобі сказати.

Піхтір насторожився.

— Тільки ж ти нікому не скажеш? — спитав Грицько, серйозно дивлячись на Піхтіра.

— Нікому в світі! — гаряче одповів той, почуваючи, що зараз діз-нається про щось дуже цікаве.

— Забожись!

Піхтір мовчки написав пальцем на лавці хрест і поцілував.

— Ну так знай же: я люблю Галю!

Очі Піхтіреві широко розкрилися, і він з дива аж присів.

— Та брешеш? — придушеним шепотінням всилу вимовив він.

Грицько в свою чергу написав пальцем хрест і поцілував. Піхтір сів на лавці й задумався.

— Ну що ж — і вона тебе? — не дивлячись Грицькові в вічі, трохи згодом смутно промовив Піхтір.

— Не знаю... хто її знає... Ти ж знаєш, що коло неї Андрій...

В коридорі застукали чобітьми, і в клас почали вже сходитись школярі. Грицько з Піхтірем замовкли. Скоро клас, немов бджо-лами, гудів школярами. Прийшла Галя. Піхтір ходив по класу не-уважний і замислений; не звернув навіть уваги тоді, коли один з хлопців змазав його по лиці класною губкою. Підійшов до Галі, що сиділа за книжкою на лавці, боком став до неї і спідлоба ди-вився на неї довго і серйозно.

"І що він, що він знайшов у їй! — думав Піхтір. — Смаглява, як ци-ганка, очі як у відьми, учиться на тройках, навіть є двойки — що ж тут могло причарувати Грицька? Що могло збити його з розуму, що він не побоявся острамитися перед самим собою, перед това-риством і признатися, що баба взяла над ним верх!" І перший раз повірив Піхтір у велику силу жіночих чар. Щодо його, до Піхтіра, то він зовсім не розуміє їх і знає, що вони не подолають його, а коли забрали вони силу над Грицьком, над самим Бульбою, то, значить, є вони, прокляті, на світі!

Довго дивився Піхтір на Галю з одного боку, потім переступив, став дивитися з другого. Став пильно придивлятися на всі риси лиця: все у

неї було просте звичайне, як і в інших дівчат. Піхтір знизав тільки плечима.

— Чого це ти, Василечку, так придивляєшся до мене? Чи, може, закохався? — спитала Галя.

Піхтіра немов хто вколов голкою. Він одвернувся, плюнув з обуренням.

— Який ти сердитий, Василю! А я ж все-таки тебе люблю!

— На! — промовив Піхтір і, здержуючись, бухнув Галю межи пле-чі.

— Отже хоч що, а люблю!

— Два, — одлічив Піхтір дужче.

— Хоч бий, хоч ні, — а люблю!

— Три! — гепнув Піхтір мало не зо всеї сили.

— Хай ти сказишся, дурний Піхтіряко, то ж болить! — лагідно промовила вона, трохи скривившися.

— Знаєш, за віщо це? — спитав Піхтір. — Не знаєш? Догадайся! — І Піхтір поважно повернувся й пішов на своє місце.

Галя зацікавленими очима простежила за ним, подивилась трохи на його, і в її очах блиснула якась нова думка.

Після лекції, коли Піхтір, схопивши по арихметиці двойку, сму-тний сидів, розвалившись на лавці, до його проворненько піді-йшла Галя і сіла щільно коло його. Вона зазирала йому у вічі і пи-тала:

— Ти щось знаєш, Піхтірчику, — скажи, що ти знаєш? Піхтір мовч-ки одвернувся од неї й поволі одвів її голову од себе.

— Не лізь! — сказав він.

— Піхтірчику, голубчику, скажи — я завтра тобі шоколаду прине-су, — улесливо приставала до його Галя.

Через невеличкий час Піхтір забув уже свою двойку, доброду-шно на весь рот посміхався й, хитро прищуривши очі, базікав, по-зираючи знизу на Галю:

— А ти, мабуть, і справді відьма — в тебе й очі якісь циганські. Ой і хитра ж ти!..

Потім їх голови стуляються і розмова робиться тиха, таємнича.

Галя, боязко озираючись на всі боки, нишком казала щось Піх-тіреві на ухо. Піхтір раптом схопився і строго насупив брови.

— То ти мені кажи, їй-богу, кажи, — це ти правду кажеш?

Галя ще нижче схилила голову й зашепотіла тихо-тихо.

Через який час Галя, вирвавши клаптик паперу з зшитку, писа-ла щось на йому, закриваючись хусткою, а Піхтір уважно дивився через плече. Потім Галя згорнула папірець і оддала Піхтіреві. Ударив дзвоник, і хлопці розсілися по своїх місцях. Мугикаючи щось собі під ніс, Піхтір з байдужим виглядом пройшовся разів скільки мимо лавки, де сидів Грицько.

Улучивши час, він непомітно для товаришів сунув папірець Грицькові в руки й тихенько промовив:

— Од Галі... вона тебе любить.

У Грицька зачервонілися щоки, уші, заблищали очі.

— Та брешеш, Піхтіряко! — радісним голосом прошепотів він.

— Хай мене вб'є золотий хрест!

З тим же байдужим виглядом Піхтір пішов на своє місце.

Немов який дорогоцінний камінь, держав у руці Грицько той папірець. Читати його зразу не зважувався, бо рядом сиділи то-вариші. В клас увійшов учитель і розпочав лекцію по історії; школярів він не питав, а став розказувати сам; хлопці сховали книжки, зложили руки на лавках і стихли. Деякі слухали вчителя, інші думали собі свої думки. Грицько, озирнувшись кругом, ти-хенько розгорнув під лавкою папірець, положив його собі на до-лоню і, схиливши голову, став читати. На папірці нашвидку було написано: "Що скаже Піхтір, усьому тому правда, а Андрія я не люблю і не любила, тільки я боялася признаватись вам, бо ви го-рдий і ненавидите женщин. Прошу отвіт або через Піхтіря, або в дуплі сухої груші, що коло станції. Л... в... Галя".

Серце Грицькове радісно стукало, і щоки палахкотіли.

Перечитував знов і знов.

Звернув увагу на літери, що стояли вкінці, — л... в...

"Це, мабуть, означа любяща вас", — догадався він і навіть засо-вався од радощів по лавці. Всю цидулку знав уже він напам'ять, а все дивився на неї, і поганенькі кривульки-літери здавалися йо-му такими любими-любими; повертав цидулку на всі боки, роз-глядав плями якісь на ній, цифри на другому боці, де колись, пев-не, робилася задача.

— Чим ти тут бавишся? — почувся за плечима у його спокійний голос учителя.

Замарившись, Грицько не помітив, як затихло в класі, як дав-ненько вже у його за спиною стояв учитель і приглядався до па-пірця.

Грицько зразу зскочив з місця, мов підкинутий якоюсь силою, і міцно зім'яв у руці цидулку; спершу він почервонів, потім зблід, потім знов почервонів.

— Ану, дай мені, що там у тебе за цяцька! — промовив учитель, простягаючи руку.

Грицько навіть нестямивсь, що робить, механічно подав йому зім'ятий папірець.

Увесь клас звернув на його зацікавлені очі. Піхтір, глянувши на Грицька і зразу догадавшись, у чім діло, тихенько завив, заплю-щив очі, закусив губи і так закам'янів. Галя затулилась хусткою, прищулилась коло стіни, немов пташина перед бурею.

Учитель поволі розправив папірець, прочитав і прищурив око.

— Умгу, — протяг він, — чи ти бач, які ніжності! — Потім зробив су-воре лице. — Ах ти ж шмаровоз, шмаровоз! Шмаркатий купидон, амур ти сопливий!.. Бач, що йому в голові! — Потім витріщивши страшно на Грицька очі, він трохи помовчав і різко кинув: — До вечора в курник!.. Там скоро прохолонеш од любощів. — Потім по-волі став повертати голову в той бік, де сиділа Галя.

Галя зразу встала, ні жива ні мертва.

— А ви, сударинь, — на "ви" учитель звертався до школярів тіль-ки в особливих випадках, — чого ви ходите до школи? Ну, та за вас ми

будемо мати розмову з вашою мамою, а тепер поки що сідай-те, мадмуазель, — додав він.

В класі стало тихо, мов після грози. Пройшовшись скілько разів мовчки по класу, вчитель став розказувати перервану лекцію.

Грицько сидів у класі осоромлений, вражений, нічого не чув, не бачив, холодний піт виступив у його на лобі.

Над його головою перший раз прошуміла буря.

І зігнувшись, блідий і пригнічений, сидів Грицько до кінця ле-кції, мов підбитий птах.

Після лекції в класі було тільки й мови, що про недавню подію. А на подвір'ї Андрій розшукав Якова, одійшов з ним осторонь і казав:

— Ну, що ти скажеш?.. Яку штуку батько впалив! Ну, батько! От батько, так батько! — Більш Андрій нічого не міг і додати.

— Здурів на старість старий біс! — перемовчавши трохи, промо-вив Яків байдуже. — Я давно помічав, що у його отут щось нелад-но. — Яків покрутив пальцем коло лоба. — Так... — додав він трохи згодом, — пропав батько ні за собаку, а шкода... другого такого ба-тька вже й не знайти — гарний був батько...

— А все, брат, циганка наробила: вона й мене причарувала, їй-богу! — роблячи серйозне лице, сказав Андрій.

— Положим, Андрій, ти брешеш, — задумливо казав Яків, — ти все ото більш "дурака валяв", ну, а за батька, то я й сам уже не знаю.

На горище шкільного будинку, куди заганялися на ніч учи-тельські кури та індики, з шкільного коридору вели дерев'яні східці. Не одному школяреві після гарячого вчинку приходилося прогулюватись на гору по тих східцях і вертатись звідтіль через який час, зовсім прохолонувши.

Коли після лекції шкільний сторож прочинив перед Грицьком двері курника, холод і жар пройшов по всьому його тілу. Перший раз за п'ять років доводилося йому йти в це місце, і він почував себе так, як почуває свіжа людина, коли перед нею прочиняться тюремні двері. Коло курника збіглася ціла купа школярів з усіх класів. Грицькові було надзвичайно, невимовно соромно, і він, закриваючись руками, як можна скоріш поспішав по східцях у курник.

— Не журися, батьку! — крикнув услід йому Піхтір, який стояв тут і бачив, що його товаришеві тяжко; він залюбки згодився б тепер одбути кару за Грицька, йому, Піхтіреві, невдивовижу це, а інше діло Грицькові.

Перші хвилини, коли зачинилася за ним ляда, Грицько сидів мов скований, і йому здавалося, що мало не ввесь світ переверта-ється перед ним. Потім помалу спокій став сходити до його, і він почав пригадувати подробиці події.

"За віщо він так осоромив мене? — думав Грицько. — Що я такого поганого вчинив?.. При всьому класі, при Галі — шмаровоз! сопли-вий!" Краска сорому зачервонила знов йому лице.

Підвів голову, став озиратись кругом. На горищі валялися старі лампи, якісь залізні прути, поламані меблі; за тряпками розвіша-ні були низки узвару; кругом виднілося пір'я і птичий послід. Тишею й покоєм оддавало кругом, і в Грицька од серця помалу одлягло. В маленьке кругленьке віконце пробивалося блакитне світло весняного дня. Грицько підійшов до його і став дивитись на рідне село, що виднілося згори як на долоні.

"Шмаровоз", — пригадалися йому слова вчителя. "Може, в тім і біда моя, що я шмаровоз, — думав він, — яка вона й справді мені па-ра?.. У мене ось чоботи подрані, свитка зовсім стара і шапка з дір-кою; у мене батько та мати бідні, прості люди, а вона панянка... Ну і бог з нею — нехай шукає собі іншої пари".

Пригадавсь Грицькові гімназист Валя, якого він бачив на свят-ках з Галею. "Ото їй скорій до пари, — думав собі Грицько, — панич з блискучими ґудзиками, ще й годинник у кишені, — а я що? Коли б іще хоч новеньку свитку пошили батько та козирок новий ку-пили, тільки де там... матері он нема за що навіть чобіт купити.

Та нехай би й нову свитку справили батько, вже ж мені далеко в їй до Валі. Ні, не пара я їй. "Знать не стать мужику-вахлаку лю-бити дворянську дочку", — пригадались йому слова Некрасова. Завтра ж треба написати їй, щоб мене забула. — Грицькові стало шкода себе. — Нехай шукає собі другого, а моя дорога інша. Я собі потихеньку буду вчитися... Ех, і вчитись буду я! Поступлю в тех-нічну школу, а тоді, може, й вище куди, буду студентом... Приїду коли-небудь додому — Галя тоді зовсім забуде про мене, — буду со-бі гуляти де-небудь, вона тоді побачить, не впізнає й буде питати кого-небудь: чий то такий молодий студент? А їй скажуть: хіба ж ти не впізнала? То ж син нашого будошника, Грицько, той самий, що ходив до школи в подертій шапці. І вчитель тоді побачить і скаже: я знав, що з його вийдуть люди, він і в школі добре вчився. А я йому тоді пригадаю, як він посадив мене в курник, і йому стидно буде".

Замарився Грицько, незчувся, як надворі почало смеркати. Обійшов горище, надибав сушені груші, взяв скілько штук і почав гризти. Сів під виводом і став марити далі.

"А може, я й екзамену не здержу в технічне! — подумалося йому. — Ні, хіба ж я дурніший за других?.. Інші видержують, а я хіба ні? Хіба я чого не знаю? Ну, от хоч би взять історію — чого я там не знаю? — У пам'яті Грицьковій одна за другою встав ряд історич-них подій, царів,

полководців. — Зараз усю історію од палітурки до палітурки розкажу! — подумав він. — Арихметики, може, не знаю?.. Чи була ж у задачникові така задача, щоб я не зробив? Ех, ви! Да-вайте мені найтруднішу задачу в світі — зроблю! Валя з блиску-чими ґудзиками довіку не зробить тих задач, які я можу зроби-ти!.. От хоч би, наприклад, оту..."

Грицько став згадувати про якусь трудну задачу, став вирахо-вувати її в голові. Потім перейшов думками на географію й став конспективно повторяти її від початку до краю.

Далі якось географія почала змішуватися з історією та грама-тикою, і стади зринати в голові якісь давні малюнки...

Коли в коридорі почулася чиясь важка хода, Грицько кинувся й помітив, що він уже спав, прихилившись головою до виводу. Двері прочинив той же сторож і покликав Грицька, щоб той ішов додому. Грицькові знову пригадалась та образа, що сьогодні мав він од учителя, і він помалу, мовчки став виходити з курника.

— За віщо це тебе? — спитав сторож. — Хвалили, хвалили Музиче-нка, а то на тобі: зразу в курник!

Грицько хотів щось сказати, та почув, як зразу до очей підсту-пили сльози, і він нічого не сказав дідові, тільки махнув рукою.

На заході червоніло небо і де-не-де по йому світилися зірки. Десь на краю села дівчата співали веснянки, гомоніли й галасу-вали діти. Грицько мало помічав теє й поспішав додому.

— А я мало не проґавила вас! — несподівано почув він за спиною знакомий голос.

Грицько озирнувся. Засапавшись і розчервонівшись, його на-ганяла Галя.

— Ви на мене сердитеся? — просто й ласкаво спитала вона, йдучи рядом з ним.

— За віщо мені на вас сердитися? — одповів Грицько.

— Знаєте, мене така досада взяла, що ви через мене попалися, що навіть обідати не хотіла, а далі не витерпіла та оце вийшла вас зустрічати. — Галя щебетала жваво й весело і виймала щось із узлика, що був у неї під хусткою. — їсти хочете? Нате! — промовила вона, вийнявши з узлика пару пиріжків. — Я хотіла туди принести вам, та побоялася, щоб учителеві не попастися на очі.

Грицько скоса поглянув на пиріг, подумав і взяв один. На душі у його прояснилося.

— Ви думаєте — боюся, що ото він мамі розкаже? — казала Галя. — Нехай розказує: анітрішки не страшно.

— А ваша мама не буде сердитися, коли довідається, що... — Тут Грицько згадав про "Огородника" і хотів висловити Галі все, що передумав у курнику, аж став почувати, що охота до того пройш-ла.

— І зовсім нічого, — казала Галя, якось угадавши думку Грицько-ву, — я сама колись розказувала мамі про вас.

І що ж вона? — зацікавився Грицько.

— А нічого. Тільки каже, — Галя соромливо осміхнулася, — каже, що тобі не Грицько, а скорій Павлушка до пари. Грицько — най-кращий ученик, а ти лінтяйка. І як уже мені він увірився! — казала інтимно Галя про вчителя. — Скільки витерпіла я, бідна, од його!..

— І я не думав, що він такий... грубий, — промовив Грицько.

Гали схилилася ближче до Грицька і промовила стиха на адре-су вчителя:

— Чорт носатий!

— Руда собака! — таким же тоном додав Грицько. Коли б мені якось хоч до екзаменів доходити, а тоді — хай йому враг — і на ек-замени не з'явлюся.

Грицькові стало чогось шкода. Пригадалось, що й він останній рік у школі.

— Куди ж ви тоді думаєте? — спитав він.

— Мене одвезуть у город держати екзамен до гімназії.

— Напишете мені листа, як будете в городі? — спитав він.

— Безпремінно напишу, тільки ж і ви пишіть. А тоді колись зні-мемося й карточками обміняємося. Добре?

Так розмовляючи й доїдаючи пиріжки, дійшли вони до того мі-сця, де дороги розходилися: Галі треба було звернути до станції, Грицькові — до своєї будки. Прощаючись, обоє спинилися.

"Чого ж це ми ні слова про "теє" не споминаємо?" — подумав Грицько. Галя стояла й теж щось думала.

"Ні, мабуть, не вміємо ще ми кохатися!" — думав Грицько.

Аж тут сталося щось таке, чого він ніяк уже не дожидав: очі в Галі засвітилися якоюсь рішучістю, лице до ушей почервоніло; заплющивши очі, вона раптом нахилилася до Грицька і ткнула чимсь м'якеньким і

ніжним чи в ніс, чи в губи. Од несподіванки Грицько навіть одкинувся назад.

Потім, зрозумівши, до чого це воно йде, він і собі простяг губи, щоб одповісти тим же, та було пізно: Галя вже одхилила голову, і його губи цмокнули в пустому повітрі.

Галя, закутавшись хусткою й схиливши голову, пішла швидко. Перші хвилини Грицько навіть не розумів добре, що саме стало-ся. Потім буйна радість хвиля за хвилею стала огортати його.

"Це ж вона поцілувала мене!" — подумав він, і йому захотілось закрити очі й стрілою побігти улицею, покотитись колесом з якими-небудь дикими вигуками. Йшов він, і здавалося йому, що дороги він не доторкається. Про те ж, що сьогодні він, перший ученик, сидів у карцері, в його вийшло з голови.

Що ж, немає без колючок рож...

Над Мар'ївкою спочивала ніч. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями. В небі сіялися зірки й виблискували в темній, як криця, воді. В гаю цвіли весня-ні квітки і пахли. На березі озера, в траві, лежали Грицько і Яків, коло їх валялися розкидані по траві книжки, жмутики конвалій. Яків лежав горілиць, курив цигарку й дивився на небо. Грицько лежав до його спиною й, зіп'явшись на лікоть, дивився мрійно на воду. Лінь і втома окутала їх.

— Яків! — після довгої паузи звернувся до товариша Грицько.

Той щось муркнув собі під ніс, кинув у воду цигарку й ще пи-льніше став вдивлятися в небо.

— Яків! Хочеш говорити? — спитав Грицько.

— Н-не хо... — ліниво протяг той.

Замовкли. Із-за дубів став здійматися на небо місяць, черво-ний, великий, як червоного золота діжа; вирізалися над темною масою гаю вершечки дубів, огневими шпильками пронизалася вода. Серед тиші часом поверх води випліскувала риба, лишаючи по собі на тихому лоні розпливчаті круги. Десь скрипів віз; за га-єм, у хуторі, співали дівчата.

— Яків!.. Про що ти думаєш? — спитав знов Грицько.

— Ось глянь сюди! — промовив Яків, дивлячись на небо. — Он, бач, на небі зорі, а що там, над тими зорями?

— Там інші зорі.

— Ну, а за іншими?

— Там знов зорі.

— Зорі, та й зорі, та й зорі... а краю немає?

— Немає краю.

— От штука!.. — Яків зітхнув і замовк.

Грицько глянув на небосхил, і йому стало здаватися, що він си-дить не в гаю над водою, під темним небом, а в великій-великій хаті. Стеля в тій хаті — блакитне, убите срібними бляшками небо, діл — блискуча вода в озері, темні дерева — то вінки, розвішані по стінах, а місяць, мов лампадка, тихо освітлює всю хату.

За кущами щось зашелестіло, і через місток скоро промайнуло дві тіні з тихим сміхом і боязкою, короткою мовою. Хлопці гля-нули їм услід.

— На гуляння побігли, — трохи помовчавши, промовив Грицько.

Умгу... — буркнув Яків.

— Цілуватися будуть...

— Нн-да...

Далеко на озері, з-за очеретів, виринула під проміння низка човників: рибалки розставляли ятери.

Яків потягся, сів, осміхнувся й заспівав чудовим дзвінким аль-том:

Чорнії очі, чорнії очі,

Темні, як ночі, нені, як день.

Ой очі, очі, очі дівочі.

Де ж ви навчились зводить людей!..

Тихою, чарівною тугою понеслася пісня над водою, луною од-далася десь за озером і стихла.

— Знаєш, що я скажу тобі, батьку! — обірвавши пісню, раптом звернувся Яків до Грицька; лінь зразу зникла з його лиця. — Па-м'ятаєш, як допікав я тобі Галею?.. Все брехав я тоді! їй-богу, брат, брехав!

— Та ну! — здивувався Грицько.

— Брехав — вибачай! Маю сам гріх — і тепер покутую тобі його. Раз колись на вечерні в церкві Галя стояла в темному куточку; неда-леко од неї ти: і я підстеріг, як вона глянула на тебе... Ех, брат, і глянула ж!..

Мені чогось зробилось тоді так гарно і смутно чо-гось... і я позавидував тобі. Люби її, брат, плюнь на все, що там хто каже: вона гарна дівчина. Виростеш — поженишся з нею... З вас гарна вийде пара!

Грицько зітхнув і, трохи перемовчавши, промовив:

— Усе теє треба забувати... Ех, Яків, не знаєш ти, що в мене на думці! — ближче присуваючись до його, почав він щирим голосом. — Галя — то так собі... не важне... а головне у мене зовсім не те.

— Ну, а що ж? — тихо спитав Яків.

— Мені, знаєш, перш усього хочеться вчитись та й учитись, зна-ти все, а тоді що-небудь зробити таке, щоб усі здивувалися, щоб... ех... не вмію я вимовити тільки! — прибавив він, зітхнувши.

— Колись був у нас на станції жандар, — після паузи задумливо казав Грицько, — він розказував про якогось студента. Як його брали в тюрму за те, що він правди все шукав. Такий гордий, ка-зав, сміливий; начальству всю правду ріже у вічі, скрізь, каже, не-правда... Все за бідних людей стає, а сам — пан! Каже — заховали правду та й держать під замками!

— Яка ж то правда? — тихо-тихо спитав Яків...

Високо піднявся над Мар'ївкою місяць. І в хуторі, і в гаю все змовкло, заснуло, а хлопці сиділи над озером і тихо розмовляли. Очі горіли у їх, уші палахкотіли. Новий, чарівний світ, світ героїв, страждання за ідею, за правду починав розкриватися перед їхні-ми очима й вабив своєю могутньою красою... А в грудях тремтіло і замирало бажання сміливо вступити у той і жагучий, і страш-ний, і непереможно привабливий, прекрасний світ...

Другого дня в школі був акт. До школи поприходили хлопці з більш поважним виглядом, зодягнені по-празниковому, і навіть менше, ніж завжди, на дворі пустували. Старші школярі, особли-во ті, що цього року кінчали школу, навіть зовсім не брали участі в гульні.

Збившись окремим гуртком, вони обмірковували свої справи; поділялися думками, хто куди думає поїхати по школі. Либонь, усі намірялися роз'їхатися по школах: по фельдшерських, по се-мінаріях, по технічних.

Один Макар тільки одставав од товаришів: його батьки одси-лали кудись у приказчики, Макар жартував, називав себе майбу-тнім купцем. І тільки після того, як, одержавши похвальний лист з рук учителя, заплакав він, як дитина, схилившись на лаву, — усі побачили, як боляче було йому розлучатися з мріями про вище вчення.

Всім випускним було смутно. Шкода було товариства, школяр-ського життя, шкода шкільних стін, де збігло стільки років і де пережито стільки вражень, добуто стільки знання.

Краще за всіх, здається, почував себе Піхтір: він боявся, що в цьому році його виженуть зовсім з школи, бо він був второгод-ник, аж йому дали дві передержки — і він ходив по двору мало не догори ногами.

Коли розходилися хлопці по домівках, Грицька наздогнав Анд-рій і перший раз за скілько місяців подав руку.

— Ну, батьку, годі вже нам сердитись — може, я винний трохи, може...

— Е, що там згадувати! — міцно стискаючи йому руку, радо сказав Грицько. — Що було, те минулося...

— Але ж, батьку, признайся, — осміхаючись, казав Андрій, — таки гарна була капосна циганка, коли задурила голову навіть старо-му Тарасові Бульбі!..

Перед хлопцями зринула постать чорноокої веселої дівчинки, що ясною зіркою пройшла на фоні їх школярського життя, і ко-лишні вороги глянули один одному в вічі й засміялися.